

ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ ՃԵԶԻՐԷՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ 1920ԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ.

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ՀՈԳԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂՈՒԹԱՏԻՐԱԿԱՆ ԴՐՈՒԱԳ ՄԸ

Վահէ Թաշճեան
vtachjian@gmx.de

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՈՒՏԱՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԸ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԻԾԵՐԸ

Դէպքը տեղի կ'ունենայ Մարոքի մէջ 1912ին: Ֆրանսացի զօրավար Հիւպէր Լիոթի ձին հեծած կը կանգնի բլուրի մը գագաթին, որուն առջեւ կը տարածուի ընդարձակ տափաստան մը: Ակնարկը ուղղած հանդիպակաց տարածութեան, զօրավարը մեծ շուքով կը յայտարարէ որ այս վայրին վրայ որոշած է կառուցել նոր քաղաք մը. ան պիտի ըլլար ֆրանսական տիրապետութեան (protectorat) տակ գտնուող Մարոքի ապագայ մայրաքաղաքը՝ Ռապաթը: Յետագային, Զօր. Լիոթի անձամբ պիտի հսկէր նոր քաղաքին շինարարական աշխատանքներուն:

Մօտ տասնամեակ մը ետք, գաղութարար այս յայտնի հրամանատարին քայլը, ինչպէս նաեւ անոր զինուորական-քաղաքաշինարարի դերակատարութիւնը պիտի կրկնուէին իրմէ շատ անելի նուազ հանրայայտ ֆրանսացի այլ զինուորականներու կողմէ, եւ այս անգամ Ֆրանսայի գաղութատիրութեան պատմութեան մէջ նուազ ծանօթ վայրի մը մէջ, որն էր Վերին Միջագետքը (Վերին Ճեզիրէ):

Ա. Համաշխարհային Պատերազմէն ետք Սուրիա-Լիբանանը կ'անցնէին ֆրանսական հոգատարութեան տակ: Ֆրանսական իշխանութիւնները ամէն ճիգ կը թափէին Սուրիոյ մէջ իրենց դիրքերը ամրացնելու՝ այնտեղ յարատեւելու նպատակով: Ֆրանսացիք 1921-22ին Կիլիկիան զիջած էին Թուրքիոյ, բայց իրենց իշխանութեան տակ կը շարունակէին պահել Սուրիա-Լիբանանը:

Շահեկան է տեսնել՝ երկու սահմանակից երկիրներու մէջ, մէկ կողմէ ֆրանսացիներուն եւ միւս կողմէ թուրքերուն գործադրած գրաման հակադիր ռազմավարութիւնները: Անոնք իրենց ձեւին մէջ թէեւ տրամագծօրէն կը հակադրուէին, բայց խորքին մէջ նոյն նպատակը կը հետապնդէին՝ իշխանութեան ամրապնդում եւ յարատեւում: Արդ, եթէ մէկ կողմէն, թրքական իշխանութիւններուն քաղաքականութեան հիմքը թրքական ազգայնականութեան ամրապնդումն ու տարածումն էր, անդին, ի տարբերութիւն թուրքերուն, ֆրանսական հոգատար իշխանութիւնները ամենեւին չէին քաջալերեր արաբական ազգայնականութիւնը Սուրիոյ մէջ եւ խորապէս դէմ էին Թուրքիոյ օրինակով այս հողատարածքին վրայ արաբական ազգ-պետութիւն մը ստեղծելու ճիգերուն: Ընդհակառակը,

Ֆրանսացիք կը քաջալերէին տեղական կրօնական կամ էթնիք խմբաւորումներուն ինքնութիւններուն զարգացումն ու արմատացումը: Պարզ էր, որ անոնք կը փորձէին այս խմբաւորումները դարձնել իրենց տեղական դաշնակիցները, նկատի ունենալով որ հոգատար իշխանութիւններուն համոզումով ֆրանսական ներկայութեան ու շահերուն հակադրուող տեղական գլխաւոր ուժը սիւննի իսլամ արաբ մեծամասնութիւնն էր:

Այս պատճառով է նաեւ, որ Սուրիոյ մէջ իրենց ներկայութեան տարիներուն, ֆրանսական իշխանութիւնները դէմ չեն կենար Թուրքիայէն կամ Իրաքէն հասնող գաղթականական հոսանքներուն: Այս գաղթականները ասորիներ, քաղղէացիներ, սուրիանիներ, հայեր կամ քիւրտեր էին, որոնք զանազան պատճառներով կը ձգէին իրենց հայրենի բնակավայրերը եւ կ'ապաստանէին Սուրիա: Ֆրանսական իշխանութիւնները ընդհանրապէս իրենք կը կազմակերպէին այս գաղթականներուն բնակեցումը:

Բնակեցման այս ծրագիրերէն կարեւորագոյններէն մէկը կը գործադրուի հիւսիս-արեւելեան Սուրիոյ՝ Վերին Ճեզիրէի մէջ: Այստեղ, ֆրանսացիներուն ճիգերով կը կառուցուին նոր քաղաքներ ու գիւղեր՝ «բարեկամ» համարուող այս գաղթականները տեղաւորելու նպատակով: Այս կը նշանակէ, որ Թուրքիոյ մէջ ճնշումներու ենթակայ ոչ-թուրք փոքրամասնութիւններուն համար հայրենի տունը, խանութը, արտը ու ինչքերը լքելը որքան ալ անբաղձալի ու տառապալի ըլլար, բայց անոնք միաժամանակ գիտէին, որ սահմանին միւս կողմը՝ Սուրիոյ մէջ, կրնային ապաստան գտնել ու յարաբերաբար ապահով պայմաններու մէջ նոր կեանքի մը ձեռնարկել:

ՄԻԱՏԱՐԻ ԹՈՒՐՔԻԱ ՄԸ ԱՏԵՂԾԵԼՈՒ ԾԻԳԵՐԸ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՒՄԲԵՐՈՒ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէն ետք Օսմանեան պարտուած Կայսրութեան քայքայումը ու անոր տարանջատումը գլխաւոր ազդակը եղած էր Մուսթաֆա Քեմալի (յետագային Աթաթիւրք) ղեկավարած Ազգային Շարժումին ծնունդին: Անոր նպատակն էր վերատիրանալ Անատոլիոյ մէջ գտնուող բոլոր այն նախկին օսմանեան տարածքներուն, որոնք գրաւուած կը մնային յաղթական դաշնակից ուժերուն կողմէ: Այն պահուն երբ Միջին Արեւելքի քարտէսը կը վերագծուէր մեծ պետութիւններուն կողմէ, կայսրութենէն անջատուած այս անատոլիական տարածքները նոյնպէս կրնային ծնունդ տալ թուրք-օսմանեան գերիշխանութենէն դուրս եկած նոր պետութիւններու:

Այս պայմաններուն մէջ ծնունդ առած Քեմալի շարժումը (1919 Մայիս) եւ յետագայ տարիներուն ռազմական զանազան ճակատներու վրայ անոր արձանագրած յաղթանակները արդի Թուրքիոյ պատմութեան մէջ նոր էջ մը պիտի բանային: Այսպէս, 1920ի վերջաւորութեան, թրքական բանակները կը յաջողէին Հայաստանի Հանրապետութենէն վերախլել Կարսի եւ Արտահանի տարածքները: 1922 Յունուար 4ին, ֆրանսական

վարչամեքենան ու զինուորական ուժերը վերջնականապես կը հեռանային Կիլիկիայէն, որ դարձեալ կ'անցնէր թրքական գերիշխանութեան: Արեւմտեան Անատոլիայի մէջ 1920ին ծայր առած յոյն-թրքական պատերազմը պիտի շարունակուէր մինչեւ 1922ի վերջը. այս ճակատումը եւս պիտի աւարտէր թրքական զէնքին յաղթանակով: Ասոնք ռազմական յաջողութիւններ էին, որոնք արդի Թուրքիոյ առջեւ պիտի բանային Լոզանի Համաժողովին դռները. այնտեղ, թրքական կողմը այս անգամ պիտի արձանագրէր քաղաքական յաղթանակ մը, որ ձեռով մը պսակադրումը պիտի ըլլար իր ռազմական բոլոր նախընթաց յաջողութիւններուն:

Այս ձեռով, Քեմալ ու իր համախոհները կը յաջողէին մեծ մասամբ իրականացնել Ազգային Շարժումին գլխաւորագոյն նպատակը՝ թրքական ազգ պետութեան մը հիմքը դնել անատոլիական ընդարձակ տարածքին վրայ: Լոզանի Դաշնագիրը (24 Յուլիս 1923) փաստօրէն պաշտօնապէս կը հաստատէր այս նոր Թուրքիոյ ստեղծումը ու անոր կու տար միջազգային ճանաչում: Թրքական նոր պետութեան հիմնադիրներուն համար հայրենիքի ազատագրումին զուգահեռ նոյնքան կարեւոր էր նաեւ տարածքին «թրքացումը»՝ իր տնտեսութեամբ, լեզուով ու բնակչութեամբ:

Արդարեւ, նոր Թուրքիոյ վարիչներուն նպատակն էր հաստատել ազգ-պետութիւն մը, որ հիմնուած ըլլար բացարձակապէս թրքական ինքնութեան վրայ. հետեւաբար անհանդուրժելի էին այստեղ ազգային այլ ինքնութիւններու ներկայութիւնն ու անոնց անդամներուն համախումբ ու համայնքային զարգացումը: Այս գաղափարները շատ արագ տարածում կը գտնեն ամբողջ երկրին մէջ, յատկապէս մամուլին, դպրոցներուն, Քեմալի հիմնած Ժողովուրդի Հանրապետական Կուսակցութեան (CHP, 1923ին հիմնուած) զանազան մասնաճիւղերուն, ինչպէս նաեւ անոնց քարոզչութեան կարեւոր գործիք հանդիսացող՝ *Türk Ocakları*ներուն ճամփով:

Աւելի լայն շրջագիծի մը մէջ, պէտք է ըսել որ ազգ-պետութիւններ ստեղծելու երեւոյթը ընդհանուր կարգ դարձած էր յետ-պատերազմեան աշխարհին մէջ: Համաշխարհային Պատերազմը խորտակած էր երեք բազմազգեան ու բազմակրօն կայսրութիւններ՝ Օսմանեան, Աստրօ-Հունգարական եւ Ռուսական: Ասոնց անհետացումը առիթ տուած էր պետական նոր սահմանազծումներու, մանաւանդ՝ նոր ազգ-պետութիւններու յառաջացումին: Նախկին օսմանեան տարածքներուն պարագային, ազգային ինքնութեան վրայ այս շեշտադրումը լոկ թրքական կողմին իւրայատուկ չէր: Անիկա համատարած էր նախկին կայսրութեան բաղկացուցիչ այլ էթնիք ու կրօնական համայնքներուն մօտ, ինչպէս օրինակ յոյն-ուղղափառներուն, հայերուն, արաբներուն, քիւրտերուն, ասորիներուն: Օսմանեան նախկին համակարգը այլեւս քանդուած էր. յաղթական դաշնակիցները (յատկապէս Մեծն Բրիտանիան եւ Ֆրանսան) այս տարածքը բաժնած էին զանազան ազդեցութեան գօտիներու, ուր սկսած էին յառաջանալ պետական նոր միաւորներ: Քաղաքական այս նոր

համակարգին մէջ, նախկին կայսրութեան զանազան բաղկացուցիչ ժողովուրդներ իրենց կարգին կը ձգտէին տիրանալ անկախ կամ ինքնավար տարածքներու, համախմբել այնտեղ իրենց ժողովուրդը ու ստեղծել միատարր հողատարածք մը, միատարր բնակչութեամբ:

Այս էր ընդհանուր մթնոլորտը Ա. Համաշխարհային Պատերազմի վաղորդայնին:

Բայց ինչ որ արդի Թուրքիան ամէնէն շատ կը յատկանշէր ազգ-պետութիւններ հիմնել ձգտող միա ժողովուրդներէն՝ անոր ղեկավարներուն զաղափարական մօտիկութիւնն էր Օսմանեան Կայսրութեան նախկին իշխանութիւններուն՝ Իթթիհատ Վէ Թերաքքըին (Իթթիհատ Կուսակցութիւն) հետ: Այս կուսակցութեան իշխանութեան տարիներուն էր, մանաւանդ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին ընթացքին, որ Փոքր Ասիան միատարրացնելու ու թրքացնելու քաղաքականութիւնը նոր հանգրուան մը կը թեակոխէր, աւելի ճիշտը ոճրային տարողութիւն մը կը ստանար: Այս տարիներուն է որ Իթթիհատը գործադրութեան կը դնէր ոչ-թուրք ժողովուրդներու տեղահանման, բնաջնջման ու բռնի բնակեցման ամբողջ ծրագիր մը, որուն գագաթնակէտը կը հանդիսանար հայերու գրեթէ ամբողջական բնաջնջումը եւ անհետացումը Հայկական Բարձրաւանդակի իրենց բնաշխարհէն, ինչպէս նաեւ Արեւմտեան Անատոլիայի բազմաթիւ գիւղերէ ու քաղաքներէ:

Անատոլիան միատարրացնելու եւ թրքացնելու տեսլականը նոյնպէս պիտի ըլլար Նոր Թուրքիոյ վարիչներուն հետապնդած գլխաւոր նպատակներէն: Այս երեսոյթը բնական կրնայ թուիլ, եթէ նկատենք որ Քեմալի ղեկավարած շարժումը շատ մը էական կէտերու մէջ շարունակութիւնն էր Իթթիհատին²: Այս իմաստով ալ անիկա իր նկարագրով մեծապէս իթթիհատական էր³: Շարժումին մէջ փաստօրէն կային բազմաթիւ դէմքեր, որոնք Իթթիհատի նախկին անդամներ էին եւ հիմնական դերակատարութիւն ունեցած՝ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներուն բռնագաղթի ու կոտորածի ծրագիրներուն իրականացման մէջ:

Ընդհանուր իրավիճակը աւելի լաւ ըմբռնելու համար պէտք է աւելցնել, որ Ա. Համաշխարհային Պատերազմին յաջորդած ժամանակաշրջանին՝ հակամարտութիւնը աւելի եւս սրած էր օսմանցի թուրք ու օսմանցի քրիստոնէայ տարրերուն միջեւ: Փաստօրէն, եթէ այստեղ վերցնենք մեր նիւթին հետաքրքրող տարածքները, պիտի նկատենք որ դաշնակից ուժերուն կողմէ Կիլիկիոյ եւ աւելի արեւելք գտնուող շրջաններուն գրաւումը, մեծ ոգեւորութեամբ կ'ընդունուի տեղաբնիկ քրիստոնէայ ժողովուրդներուն կողմէ: Անոնք մեծամասնութեամբ Յեղասպանութենէն վերապրած հայեր էին: Այս ցնծութիւնն ու խանդավառութիւնը անոնց կողմէ շատ արագ կ'արտայայտուի նաեւ գործնական քայլերով. փաստօրէն դաշնակից ուժերը (բրիտանացիներ, ապա ֆրանսացիներ) յատկապէս այս տեղաբնիկ քրիստոնէայ տարրն է որ կը դարձնեն իրենց գրաւման ռազմավարութեան հիմ-

նական լծակը: Այս տարրն էր որ գրառող վարչամեքենային կը հայթայթէր կարեւոր մարդուժը, թէ՛ քաղաքացիական վարչութիւններուն եւ թէ՛ զինուորական-ուստիկանական մարմիններուն համար:

Այս պայմաններուն մէջ խրամատը աւելի պիտի խորանար թուրք եւ ոչ-թուրք (մանաւանդ քրիստոնեայ) բնակչութիւններուն միջեւ: Հետեւաբար տարօրինակ չէ, որ յետագային, երբ թրքական իշխանութիւնները կը սկսին տեղահանել այս տարածքներէն զանազան ոչ-թուրք համայնքներ, արդարացումի համար յաճախ կը նշուէր անոնց մօտիկ անցեալի գործակցութիւնը ֆրանսական գրառող ուժերուն հետ: Թրքական կողմին համար ասոնք պարզապէս կասկածելի տարրեր էին, որոնք կրնային վտանգել թրքական նորահաստատ պետութեան գերիշխանութիւնը ու սպառնալ անոր անվտանգութեան:

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒՄՆԵՐՈՒՆ ԳՈՐԾԵԼԱԶԵԻՆ ՈՒ ԳԼԽԱԻՈՐ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՆԵՐԸ

Կարեւոր է շեշտել, որ Թուրքիա-Սուրիա սահմանային գօտիին մէջ ապրող ոչ-թուրք փոքրամասնութիւններու տեղահանումը տեղի չունեցաւ թրքական կառավարութենէն բխող ուղղակի հրամաններու ճամփով: Այս գծով թրքական իշխանութիւններուն որդեգրած միջոցառումները յարաբերաբար աւելի նուրբ ու մշակուած բնոյթ ունէին. կարծես թէ իշխանութիւնները կը խուսափէին բացայայտ եւ ուղղակի պատասխանատու համարուիլ այս տեղահանումներուն: Այսպէս, թիրախ ընտրուած բնակչութիւններուն դէմ կը սկսին գործադրուիլ բազմակողմանի նեղութիւններ ու ճնշումներ: Որոշ ժամանակ ետք, ենթականերուն համար այս միջոցառումները այլեւս կը դառնան անտանելի, պատճառ դառնալով անոնց ուժասպառութեան ու յուսալքման: Այսպիսի պայմաններու մէջ է, որ անոնք կ'որոշեն ձգել իրենց երկիրը ու ապաստան գտնել սահմանակից Սուրիոյ մէջ:

Փորձենք այստեղ ընդհանուր գիծերու մէջ վերաշարադրել այս միջոցառումները.-

- Մամուլի արշաւ.- Թրքական տեղական մամուլին մէջ, մանաւանդ իշխանութիւններուն մօտիկ կանգնած թերթերուն մէջ (օրինակ՝ *Türk Sözü*, *Yeni Adana*, *Teceddüt*, *Altun Öz*), սուր արշաւ մը ծայր կ'առնէ սահմանագծային ոչ-թուրք փոքրաթիւ համայնքներուն դէմ: Ազգայնական ու ցեղապաշտական ներշնչումով գրութիւններու մէջ այս փոքրամասնութիւնները կը ներկայացուին իբրեւ թրքական նոր պետութեան դիւրեւր թշնամիները ու անոնցմէ բացայայտօրէն կը պահանջուի հեռանալ Թուրքիայէն: 1922ի վերջատրութեան, կարգ մը թերթերու մէջ լոյս կը տեսնեն յայտարարութիւններ թէ սոյն համայնքներու անդամները ամէնէն ուշը մէկ ամիս ժամանակ ունին՝ Թուրքիան լքելու ու

հեռանալու անկէ: Նմանօրինակ բովանդակութեամբ որմագրեր ալ կը փակցուին Կիլիկիոյ մէջ ապրող քրիստոնեաներու խանութներուն վրայ⁴:

- Իրաւական հետապնդումներ ու անհիմն մեղադրանքներ.- Իրաւական հետապնդումները նոյնպէս ճնշումի տարածուած ձեւ մըն էին: Մեղադրանքները յաճախ կապ ունէին 1919էն 1921՝ ֆրանսական բանակներուն կողմէ Կիլիկիոյ գրաման ժամանակաշրջանին հետ: Ընդդէմ առարկաները կը մեղադրուին այդ տարիներուն, ֆրանսական ուժերուն կողքին, իսլամներու դէմ գործադրուած բռնութեան աքթերու համար: Այլ պարագաներու, թուրք անհատներ դատի կը կանչեն քրիստոնեաներ՝ մտացածին պարտքեր չվճարելու յանցանքով: Այս դատերը յաճախ կ'աւարտէին մեղադրեալին ինչքերուն գրաւումով: Նշենք նաեւ որ փաստաբաններ կը խուսափէին քրիստոնեայ մեղադրեալին պաշտպանութիւնը ստանձնելէ⁵:

- Գիւղական բնակչութիւնները քաղաքներու մէջ համախմբելու հրամաններ.- Տեղական իշխանութիւններ հրամաններ կ'արձակեն գիւղերու մէջ ապրող քրիստոնեայ բնակչութիւններու՝ ամէնէն մօտիկ քաղաքները տեղափոխուելու: Այս քայլին նպատակը առաջին հերթին սոյն գիւղական համայնքները համախմբել ու այս ձեւով զանոնք հակակշիռի տակ պահելն էր: Ասոր կը յաջորդեն ճնշումներն ու կամայականութիւնները, որոնք կը միտէին սոյն բնակչութիւնները Թուրքիայէն դուրս մղել: Այս միջոցառումները յատկապէս կը վերաբերին Տիարպեքիի, Մարտինի ու Աղերդի մեծամասնութեամբ քրտաբնակ գիւղական շրջաններու հայերուն:

Այսպէս, 1920ականներու վերջաւորութեան անոնց դէմ կը կիրարկուին հետեւեալ միջոցառումները.-

Առաջին հանգրուանով, թուրք ոստիկաններ, տեղական գիւղապետեր ու մունետիկներ կը յայտարարեն, թէ հայ գիւղացիներուն պատկանող արտերը պիտի բռնագրաւուին իշխանութիւններուն կողմէ: Գիւղացիներէն կը պահանջուի հեռանալ իրենց բնակավայրերէն ու հաստատուիլ քաղաքներու մէջ: Այս ձեւով ծայր կ'առնէ ներքին գաղթ մը դէպի ամէնէն մօտիկ քաղաքը: Գիւղացիներուն արգիլուած էր վաճարել իրենց հօտը կամ որեւէ այլ շարժուն ինչքեր:

Երկրորդ հանգրուանով, քաղաքներուն մէջ հաստատուած այս գիւղացիներուն անկարելի կ'ըլլայ նոր աշխատանքի մը ձեռնարկել կամ որեւէ տեղ աշխատանք գտնել: Փաստօրէն, քաղաքաբնակ իսլամները արդէն ցուցմունքներ ստացած էին տեղական իշխանութիւններէն՝ այս գաղթականներուն գործ չհայթայթելու վերաբերեալ: Այս ձեւով գիւղացի հայերու հաւաքավայրեր կը դառնան բազմաթիւ քաղաքներ՝ Միտիաթ, Բալու, Մարտին, Տերենտէ, Մալաթիա, Տիարպեքի, Արաբկիր, Խարբերդ:

Երրորդ հանգրուանով, սոյն հայերը, ապրուստի միջոցներէ զրկուած, կ'ընդունին իշխանութիւններուն ընծայած «դիրութիւնները»՝ Թուրքիան

ծագելու ու Սուրիա ուղղուելու: Բայց շատ մը հայ գաղթականներու համար, այս երրորդ հանգրուանը կը հանդիսանայ կողոպտուելու վերջին փուլը: Անոնք կը ստիպուին մեծ գումարներ վճարել՝ անցագրի մը տիրանալու համար: Անոնք կը ստիպուին, օրինակ, վճարել իրենց նախորդ տարիներու բոլոր տուրքերը՝ իրական կամ մտացածին: Վերջապէս, անոնց ճամփորդական անցագիրներուն մէջ կը դրոշմուին յատուկ կնիքներ, որոնք բոլորն ալ միեւնոյն գաղափարը կ'արտայայտէին՝ «Թուրքիա վերադարձը արգիլուած», «չվերադառնալու պայմանով», «առանց վերադարձի»⁶:

- Պոյքթթ.- Քաղաքներու մէջ կոչեր կ'ուղղուին տեղական ազդեցիկ անձնաւորութիւններու կողմէ՝ քրիստոնեաներուն խանութներն ու վաճառած ապրանքները պոյքթթելու մասին: Իշխանութիւնները ոչ մէկ քայլ կ'առնեն այս պոյքթթը արգիլելու նպատակով: Միաժամանակ թրքական ընկերութիւններու մէջ (դրամատուն, երկաթուղի) աշխատող ոչ-իսլամ պաշտօնեաներ, երբեմն նաեւ ոչ-իսլամ բժիշկներ, փաստաբաններ պաշտօնանկ կ'ըլլան⁷: Մարաշի մէջ, 1922ին, հայերուն արգիլուած էր քաղաքէն դուրս գալ ու արտերուն մէջ աշխատիլ: Բոլոր հայ վաճառականները պոյքթթի ենթակայ էին տեղական շուկային մէջ: Իսկ արհեստաւորները կրնային աշխատիլ միայն այն պայմանով որ թուրք գործակից մը ունենային: Ասիկա առաջին քայլն էր անոնց արհեստանոցին բռնագրաւումին: Կ'արձանագրուէին նաեւ ուղղակի բռնութեան աքթեր, երբ օրինակ Մարաշի փողոցներէն անցնող հայեր լուտանքներու կ'ենթարկուէին ու կը քարկոծուէին⁸: Նոյնն էր պարագան Այնթապի մէջ: Թուրքիոյ տեղական շուկային ուղղուած Այնթապի քրիստոնեաներուն արտադրութիւնները պարտաւոր էին յատուկ նշան մը կրել. բան մը, որ պարզապէս կը խոչընդոտէր անոնց վաճառքը այլ վայրերու մէջ⁹:

Այս տեղահանութիւններուն գործընթացին քննութիւնը առաջին հերթին իյայտ կը բերէ, որ անոր մղիչ ուժը իշխանութեան վրայ գտնուող CHPին հետ ուղղակի առնչուող հաստատութիւններ (տեղական թերթեր, *Türk Ocakları*) կամ անձնաւորութիւններ (տեղական իշխանաւորներ) են: Երկրորդ հերթին, հետաքրքրական է տեսնել, որ սոյն անձերէն շատերն ու կարեւորագոյնները Իթթիհատի նախկին անդամներ էին, որոնք զանգուածային տեղահանութիւններ կազմակերպելու հարցով արդէն իսկ ուշագրաւ փորձառութիւն մը ունէին:

Նշենք այս գծով քանի մը օրինակներ.-

Ալի Ճենանի պէյ.- 1920ականներու սկիզբը, Այնթապի մէջ, Քեմալական Շարժումին ամէնէն ազդեցիկ դէմքն է: Յետագային ան պիտի դառնայ նաեւ Առեւտուրի նախարար: Ան նախապէս Իթթիհատի անդամ էր ու երեսփոխան՝ օսմանեան խորհրդարանին մէջ: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներուն, գլխաւոր կազմակերպիչներէն կը համարուի

իր պաշտօնավարության տարածքէն ներս հայերու տեղահանման ու անոնց ինչքերուն բռնագրաւումին¹⁰:

Տիարպէքիի պարագան այս իմաստով ասելի արտայայտիչ է: 1924ին տակաւին այս քաղաքին մէջ ապրող քրիստոնեաներուն տեղահանման գլխաւոր պատասխանատուները կը համարուին տեղական CHP կուսակցութեան ղեկավարներ Փիրինչիգատէ Ֆէյզի, Մուֆթիգատէ Շերիֆ պէյ, Ջուլֆիգատէ Ջուլֆի, Ջիա Կէօքալի: Բոլորն ալ Իթթիհատի անդամներ: Ասոնցմէ առաջինը, ծագումով քիւրտ, եղած է օսմանեան երեսփոխան, ապա՝ Քեմալի օրով, դարձեալ եղած է երեսփոխան ու վարած նախարարի պաշտօն: Ա. Համաշխարհային Պատերազմին ընթացքին, ըլլալով վալիին՝ Տոքթ. Ռեշիտի գլխաւոր գործակիցը, Ֆէյզի առաջնային դերակատարութիւն կ'ունենայ նահանգի քրիստոնեաներուն բնաջնջումին մէջ: Կէօքալի նոյն կուսակցութեան գլխաւոր գաղափարախօսներէն է: Գալով Շերիֆ պէյի եւ Ջուլֆիի, անոնք, նոյն տարիներուն, կը գլխաւորեն տեղական միլիսներ, որոնք կը գործադրեն զանգուածային այս ջարդերը¹¹:

Հաճի Քայա Իզդուլ.- Պատերազմի տարիներուն ան մաս կը կազմէ Մամուրէթ ու-Ազիզ Նահանգին մէջ գործող Յատուկ Կազմակերպութեան (Teşkilât-i Mahsusa): Այս վերջինը, ըլլալով Իթթիհատի գաղտնի մէկ ճիւղը՝ հիմնական դերակատարութիւն կ'ունենայ հայերու Յեղասպանութեան կազմակերպման մէջ¹²: Պատերազմէն ետք, Հաճի Քայա Խարբերդի մէջ կը գլխաւորէ Քեմալական Շարժումին տեղական թելը, որ յարատեւ ճնշումներու կ'ենթարկէ տեղի քրիստոնեայ փոքրամասնութիւնները: Անոնցմէ շատեր կը ստիպուին լքել իրենց երկիրը ու ապաստանիլ Սուրիա¹³:

Հաճի Մուրթաֆա Քամիլ.- Նախկին իթթիհատական, ան իր ուղղակի մասնակցութիւնը կը բերէ Ուրֆայի հայերու ջարդին¹⁴: Յետագային ան մաս կը կազմէ Քեմալի կուսակցութեան ու կը դառնայ Շանլուրֆայի քաղաքապետ: 1924ին ան անձամբ իր մօտ կը կանչէ տեղաբնիկ քրիստոնեայ համայնքներու պատասխանատուներ ու սպառնալիքներու ճամփով անոնցմէ կը պահանջէ ամբողջ համայնքով հեռանալ Թուրքիայէն¹⁵:

1920ԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԷՆ ԴԷՊԻ ՍՈՒՐԻԱ

Սուրիոյ հետ սահմանային գօտիին մէջ ապրող եւ տեղահանման այս քաղաքականութեան զոհերը դարձած համայնքները բազմազան են: Անոնք սփռուած կ'ապրէին այս տարածքէն ներս: Նախապատերազմեան անոնց իրավիճակին բաղդատմամբ, պարզ է որ 1920ականներու սկիզբը անոնց թիւը անհամեմատօրէն նուազած էր. անոնց մեծամասնութիւնը զոհերը եղած էին Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներուն

Իթափհատի ջարդի ու բռնագաղթի քաղաքականություն: Անշուշտ այստեղ պետք է նշել, որ տարագրումներն ունենք - հայեր մեծամասնությամբ - Զինադադարէն ետք կը վերահաստատուին Ատանայի Նահանգին մէջ, ինչպէս նաեւ անլի արեւելք գտնուող տարածքներու մէջ՝ Մարաշ, Այնթապ եւ Ուրֆա: Այս տարածքները գրաւուած էին անգլեւֆրանսական դաշնակից ուժերուն կողմէ: Բայց 20 Հոկտեմբեր 1921ի Անքարայի Համաձայնագրով Կիլիկիան վերստին կ'անցնի թրքական գերիշխանութեան ու ֆրանսական վերջին բանակները այստեղէն կը հեռանան 4 Յունուար 1922ին: Այս պայմաններուն մէջ Կիլիկիոյ հայերը իրենց կարգին կը գաղթեն այս տարածքէն ու կը հաստատուին գլխաւորաբար Սուրիա ու Լիբանան: Անլի արեւելք գտնուող մեծ քաղաքներուն քրիստոնեայ բնակչութիւնը չէր կրցած ընկերակցիլ ֆրանսական բանակներուն, երբ այս վերջինները կը նահանջէին այս վայրերէն: Հետեւաբար, 1922ին կը նկատենք որ Մարաշի, Այնթապի, Ուրֆայի ու Քիլիսի մէջ կ'ապրէր տակաւին քրիստոնեաներու նկատառելի թիւ մը:

Սահմանային գոտիին մէջ կային նաեւ այլ վայրեր, որոնք Զինադադարէն ետք երբեք ալ չէին գրաւուած դաշնակիցներուն կողմէ, բայց եւ այնպէս իրենց կարգին կը հաշուէին քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններ: Մեծ քաղաքներու մէջ (Տիարպեքիր, Մալաթիա, Խարբերդ) անոնց թիւը նկատառելի չէ: Ասոր կողքին կայ սակայն Սղերդի, Տիարպեքիրի, Պշերիկի գիւղական շրջաններուն պարագան: Այսպէս, հազարաւոր հայ գիւղացիներ կ'ապրէին մեծամասնությամբ քրտաբնակ այս տարածքներուն մէջ: Անոնք տասնամեակներու ընթացքին գրեթէ ճորտային յարաբերութիւններու մէջ էին տեղական քիւրտ աղաներու ու շէյխերու հետ: Հողագործներ կամ արհեստաւորներ էին, որոնք ամէն ձեւով կախեալ էին զիրենք շահագործող աղայէն կամ շէյխէն: Բայց այս վերջինները միաժամանակ իրենց պաշտպաններն էին, նկատի ունենալով որ այս գիւղացիները, մշակի կամ արհեստաւորի հանգամանքներով, ընտիր, շահաւէտ ու պիտանի տարր էին քիւրտ մեծաւորներուն համար:

Փոխադարձ շահերու այս առկայութիւնն է նաեւ, որ քիւրտ աղաները կը մղէ պաշտպանելու այս հայերը Ա. Համաշխարհային Պատերազմի ջարդերէն ու բռնագաղթէն: Բայց 1920ականներու վերջաւորութեան, թրքական կեդրոնական իշխանութիւնները կը յաջողին թուցնել այս տարածքներէն ներս ամէնազօր համարուող քիւրտ աղաներուն ու շէյխերուն ազդեցութիւնն ու ուժը: Մէկ խօսքով, նոյն այս աղաները այլեւս անզօր էին այս հայերուն պաշտպանը հանդիսանալէ:

Փորձենք այստեղ, ըստ քաղաքի ու շրջանի, թուային ընդհանուր պատկերը տալ 1920ականներուն եւ 1930ականներու սկիզբին Թուրքիան ձգած ու Սուրիա ապաստանած քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններուն:

- Այնթապ, Քիլիս, Մարաշ, Ուրֆա.- Անոնք բոլորն ալ նախապէս դաշնակիցներուն կողմէ (սկիզբը բրիտանական, ապա՝ ֆրանսական

ուժեր) գրաուած քաղաքներ են: Երբ դաշնակից ուժերը կը նահանջեն այս քաղաքներէն, շատ մը քրիստոնեաներ չեն կրնար ընկերանալ անոնց ու կը շարունակեն մնալ այստեղ՝ թրքական նոր իշխանութիւններուն տակ: Այսպէս, 1922 Յունուարին, մօտ 5000 հայեր կ'ապրին տակաւին Այնթապի մէջ, 5000էն աւելի՝ Մարաշի մէջ, իսկ մօտ 1000 ալ՝ Քիլիսի մէջ: Գրեթէ մէկ տարի ետք, 4 Յունուար 1923ին, հայ բնակչութիւնը Այնթապի մէջ կը հաշուէ 80 հոգի, իսկ Քիլիսի մէջ՝ 10 հոգի: Ինչ կը վերաբերի Մարաշին, 1 Նոյեմբեր 1922էն մինչեւ 15 Մարտ 1923, արձանագրուած է 5374 մարաշցի հայերու մուտքը սուրիական սահմանէն ներս¹⁶: Ուրֆայի պարագային, կը նշուի որ 1924ին քաղաքին մէջ տակաւին կ'ապրին մօտ 5000 քրիստոնեաներ, որոնցմէ 3000ը՝ ասորի, 1500ը՝ հայ եւ 500ը՝ քաղղէական: 1924ին, շատ կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ՝ Փետրուար 10էն մինչեւ Ապրիլ 11, մօտ 4200 քրիստոնեաներ կը լքեն Ուրֆան ու ապաստան կը գտնեն Սուրիոյ մէջ¹⁷:

- Թարսուս, Մերսին, Ատանա.- Ֆրանսական բանակներու հեռացումէն ետք, այս քաղաքներուն մէջ կը շարունակեն ապրիլ լիբանանեան կամ սուրիական ծագումով յոյն-ուղղափառ ընտանիքներ, որոնք շատ յաճախ մեծ կալուածատէրեր են: Թրքական իշխանութիւնները այս անձերուն դէմ կը սկսին գործադրել զանազան միջոցառումներ, զանոնք Թուրքիայէն հեռացնելու ու անոնց ինչքերը բռնագրաւելու նպատակով:

- Մարտին, Տիարպեքի, Մալաթիա, Խարբերդ.- Այս քաղաքները Զինադադարէն ետք երբեք չեն գրաւուիր դաշնակիցներուն կողմէ եւ կը շարունակեն մնալ թրքական իշխանութիւններուն ենթակայ: Այստեղ ապրող քրիստոնեաները կա՛մ պատերազմի տարիներուն չբռնագաղթուած բնակիչներ էին, կա՛մ տարագիրներ, որոնք իրենց անձնական նախաձեռնութեամբ վերադարձած էին իրենց բնակավայրերը: 1922էն սկսեալ, անոնց դէմ կիրարկուող ճնշումներն ու բռնութիւնները կը սաստկանան: Այս պատճառով ալ, 1922էն մինչեւ 1923ի վերջը, 3202 գաղթականներ, բոլորն ալ հայեր, կը ձգեն Խարբերդի ու Տիարպեքիի շրջանները ու ապաստան կը գտնեն Սուրիա¹⁸: Նոյն ժամանակաշրջանին 2666 հայեր կը գաղթեն Մալաթիայէն ու կը մտնեն սուրիական սահմանէն ներս¹⁹: Տիարպեքիի մէջ, 1924էն սկսեալ, այս տեղահանութիւնները նոր տարողութիւն մը կը ստանան եւ այս անգամ կը սկսին ընդգրկել քրիստոնեայ բոլոր համայնքները: Ապրիլ 1924ի տուեալներով, քաղաքին քրիստոնեայ բնակչութիւնը կը ներկայացնէ հետեւեալ պատկերը.- 2000 հայեր, 1500 քաղղէականներ, 1400 ասորիներ, 500 յոյն-կաթողիկէներ²⁰: Նուազ քան մէկ տարի ետք՝ Յունուար 1925ին, քաղաքաբնակ քրիստոնեայ բնակչութեան թիւը կը գնահատուի միայն 545 անձ²¹:

- Քրտաբնակ գիւղական շրջաններէն հայերու հոսքը դէպի Սուրիա.- Ասոնք Տիարպեքիրի, Մարտինի, Պիթիսի, Մալաթիայի եւ Խարբերդի գիւղերու մէջ ապրող հայեր են: Իրականութեան մէջ, անոնցմէ շատեր մաս կը կազմեն քրտական գիւղական եւ երբեմն նաեւ ցեղախմբային համակարգին: Դժուար է անոնց մասին ընդհանուր թիւ մը ներկայացնել: 1924 թուակիր աղբիւրի մը համաձայն, Տիարպեքիրի նահանգին՝ Սիլվանի, Հազրոյի, Լիճէի, Պշերիկի, Ղարզանի ու Սեւերեկի գաւառներուն գիւղաբնակ հայերուն թիւը կը գնահատուի 8040 անձով²²: Թէեւ այս թիւը կրնայ չափազանցուած թուիլ, բայց եւ այնպէս, 1929ին ծայր առած նոր գաղթը պիտի ապացուցէ այս վայրերուն մէջ հայերու յարաբերաբար խիստ գոյութիւնը: Այսպէս, 1929ի ընթացքին, կ'արձանագրուի մօտաւորապէս 4700 հայերու մուտքը Սուրիա²³: 1930ին գաղթականական այս հոսքը դէպի Սուրիա կը շարունակուի, բայց այս պարագային մուտքերուն արձանագրութիւնները նուազ յստակ են: Միայն գիտենք, որ Ազգերու Լիկայի ներկայացուցիչին համաձայն, 1929-30ին Սուրիա մտած այս նոր գաղթականներուն թիւը կը գնահատուի 8-10,000²⁴:

ՃԵՁԻՐԷԻ ԲՆԱԿԵՑՈՒՄԸ ԳԱՂԹԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐՈՎ

Երբ կը քննենք ֆրանսական իշխանութիւններուն վարած գրաման քաղաքականութիւնը Ճեզիրէի տարածքին մէջ, կը նկատենք որ այստեղ միատեղուած էին դասական գաղութատիրութեան մը հիմնական սկզբունքները. տարածքի գրաւում, նոր քաղաքներու կառուցում, գաղթական ժողովուրդներու բնակեցում, բնական հարստութիւններու շահագործում, քաղաքական-ռազմավարական նպատակներու հետապնդում:

Սկզբնական շրջանին ֆրանսական իշխանութիւնները կը միտէին այստեղ բնակեցնել միատարր բնակչութիւն մը, որ պիտի ըլլար «ասորա-քաղդէական» խումբը: Այս անուանումը աւելի քաղաքական է եւ անոր մէջ կը խմբուին այն ժամանակ Թուրքիոյ եւ Իրաքի սահմաններուն մէջ ապրող սուրիանիները (ուղղափառ եւ կաթողիկէ), ասորիները (ծանօթ նաեւ նեստորականներ անունով), քաղդէականները: Այս քաղաքանութեան հողովոյթին մանրամասնութիւնները պիտի չքննենք այստեղ²⁵: Պարզապէս պէտք է շեշտել, որ ֆրանսական իշխանութիւններուն սկզբնական ծրագիրը իր զարգացումը ապրեցաւ եւ գաղութատիրական յայտագիրը սկսաւ ընդգրկել ազգային եւ կրօնական այլ խումբեր, որոնց շարքին՝ գլխաւորաբար հայերը:

Կարելի է այստեղ նշել, որ 1920ականներու սկիզբը Վերին Ճեզիրէի մէջ թուրքաւարական սահմանագիծին ճշտումը հակամարտութեան նիւթ էր Թուրքիոյ եւ ֆրանսական հոգատար իշխանութիւններուն միջեւ, ինչ որ պատճառ էր որ այստեղ տիրէր ընդհանուր անկայուն իրավիճակ: Այնպէս որ գաղթական ժողովուրդներու (սկզբնական շրջանին

մեծամասնությամբ քրիստոնեաներ) բնակեցումը Խապուր Գետի երկու ափերուն՝ առաջին հերթին կը միտէր ֆրանսական իշխանութիւններուն դիրքերը հզօրացնել, նոյն ժամանակ ալ ծրագիր կար գիւղատնտեսութեան ճամփով վերարժեւորել այս վայրերու բերրի հողը: Ծրագիրին արագ յաջողութիւն մը անպայմանօրէն պիտի ըլլար յաղթանակը Սուրիոյ մէջ ֆրանսական հոգատարութեան: Ծրագիրին իրականացումը կը պահանջէր ունենալ նաեւ զինուորական ուժ: Այս իսկ պատճառով, երբ այստեղ կը հաստատուին առաջին գաղթական խումբերը, անոնց շարքերէն ալ կը ստեղծուին նաեւ զինեալ ջոկատներ, որոնք հաստատուած էին քաղաքային նորաստեղծ կեդրոններուն մէջ՝ պաշտպանելու համար տարածքը տեղական թափառաշրջիկ ցեղախումբերու յարձակումներէն:

Արդ, բնակեցումի եւ քաղաքային նոր կեդրոններու հաստատման այս ծրագիրին յաջողութեամբ՝ միտում կար արժեւորել սահմանէն անդին գտնուող թրքական քաղաքներուն իշխող դերը: Ասոնց շարքին էին Նիսիպիսը, Մարտինը, Ճեզիրէթ իպն Օմարը (Ճիզրէ), որոնք դարերէ ի վեր այս տարածաշրջանին մէջ տնտեսական եւ քաղաքական ազդեցութեան կարեւոր կեդրոններ էին: Միաժամանակ, սուրիական Վերին Ճեզիրէի մէջ քաղաքային եւ գիւղական կեանքը զարգացնելով, ֆրանսական տեղական իշխանութիւնները կը ձգտէին նստակեաց դարձնել այս վայրերուն մէջ գտնուող թափառաշրջիկ շատ մը ցեղախումբեր: Պարզ է որ անոնց ներկայութիւնը, արածելու եւ արօտավայրերու սահմաններու շուրջ յառաջացող վէճերը այս վայրերուն մէջ մնայուն հակամարտութեան աղբիւրներ էին:

Մէկ խօսքով, ֆրանսական իշխանութիւններուն հաշիւներուն մէջ Վերին Ճեզիրոյի բնակեցումի եւ զարգացումի ծրագիրին մէջ ռազմական եւ տնտեսական նպատակները կը միախառնուէին: Ահաւասիկ այսպիսի պայմաններու մէջ է որ կը հիմնուի Վերին Ճեզիրէի առաջին քաղաքային կեդրոնը, որ կ'ըլլայ Հասաքէն: Այսպէս, Մարտ 1922ին, ֆրանսական բանակային միաւոր մը առաջին անգամ ոտք կը դնէ այս տարածքին մէջ եւ, հակառակ կարգ մը տեղական ցեղախումբերու ընդդիմութեան, կը յաջողի գրաւել Հասաքէ, կամ Հասաչէ կոչուող հիւղակին նախկին օսմանեան զօրակայանը եւ անոր ատրակներուն վրայ կը հիմնուի ֆրանսական զօրակայան մը (*պուրճ*): Շուտով այս կառոյցին շուրջ կը կառուցուին բնակարաններ, որոնց բնակիչները Թուրքիոյ Մարտինի շրջանէն փախուստ տուող քրիստոնեաներ էին՝ սուրիանիներ եւ հայ կաթողիկէներ: 1922ի վերջաւորութեան այստեղ արդէն կը հաստատուի մօտ 50 ընտանիք²⁶: Այսպէս է որ ծնունդ կ'առնէ Հասաքէ քաղաքը՝ Խապուրի եւ անոր հարկատուներէն ճաղճաղի միացման կէտին ափին:

Այնուհետեւ Հասաքէի զարգացման հոլովոյթը շատ մը զիծերով նման պիտի ըլլար Ափրիկէի կամ Ասիոյ մէջ զինուորականներու կողմէ

կառուցուած գաղութային քաղաքներուն: Այսպէս, տեղոյն բարձրաստիճան գինուորականները իրենք էին նաեւ սոյն քաղաքներուն ճարտարապետերը: Հասաքէի պարագային գիտենք որ քաղաքը արագ զարգացում կ'արձանագրէ յաջորդող երկու տարիներուն: Համաչափ եւ ուղիղ գիծերով փողոցներ կառուցելու ծրագիր մը գործադրութեան կը դրուի, կեդրոնական հրապարակ մը կը ստեղծուի, կը կառուցուին եկեղեցիներ, դպրոցներ, մզկիթ մը, բուժարան մը²⁷: Հոս տեղակայուած գինուորական գունդին անդամները նոյնպէս մեծ մասամբ տեղաբնիկ կամ շրջակայ վայրերէ (Հալէպ, Ուրֆա, Մարտին) եկած քրիստոնեաներ էին (ասորիներ, քաղդէականներ, սուրիանիներ), որոնցմէ շատերուն ընտանիքները նոյնպէս հաստատուած էին նորակառոյց Հասաքէի մէջ²⁸: 1925ի սկիզբը աւանին մէջ կ'ապրին 779 բնակիչներ (756 քրիստոնեայ, 23 իսլամ): Քրիստոնեաները մեծ մասամբ Մարտինի շրջանէն էին²⁹: Հետզհետէ, Հասաքէի շուկան շրջանային կարեւորութիւն կը ստանայ: Իրենց գնումներուն համար տեղական ցեղախումբերը պէտք չունէին այլեւս սահմանէն անդին թրքական քաղաքներ ուղղուելու: 1932ին, քաղաքը կը հաշուէ արդէն 6 հազար բնակիչ, որուն 5700ը քրիստոնեաներ են³⁰:

Վերին Ճեզիրէի մէջ Հասաքէի հիմնումին յաջորդած երկրորդ կարեւոր քաղաքային կեդրոնը կ'ըլլայ Քամիշլին: Ֆրանսական բանակները այստեղ մուտք կը գործեն 3 Օգոստոս 1926ին: Նոյն տարուան Սեպտեմբերին ֆրանսացի սպաներ հիմը կը դնեն այս նոր քաղաքին³¹: Կարեւոր է նշել թէ մինչեւ այդ Քամիշլին ընդգրկող սահմանային այս գօտին կը մնար Թուրքիոյ հետ վիճելի տարածք մը, այնպէս որ ֆրանսական բանակները կը խուսափէին այստեղ ոտք դնելէ: Սահմանային այս նոր կեդրոնին ստեղծումը անելի շնորհալից կ'ըլլայ քան Հասաքէինը: Այս վերջինին նման, Քամիշլիի մէջ ալ առաջին հիմնուած կառոյցը կ'ըլլայ ֆրանսական բանակի զօրակայանը, Ճաղճաղ Գետի ափին եւ միայն 1200 մեթր հեռաւորութեամբ թրքական Նիսիպին քաղաքէն: Խորքին մէջ, Քամիշլիի հիմնադրութեան բուն պատճառը Նիսիպին քաղաքին շրջանային կարեւորութիւնը նսեմացնել էր եւ անկէ խլել տնտեսական եւ քաղաքական շրջանային կեդրոնի դերակատարութիւնը: Առաջին բնակիչները Մարտինի, Միտիաթի եւ Նիսիպինի կողմերէն եկող սուրիանիներ (ուղղափառ եւ կաթողիկէ), հայ կաթողիկէներ եւ հրեաներ էին: Այս վերջինները նախապէս կ'ապրէին Նիսիպին Քաղաքին մէջ: Հրեաները Քամիշլի կը գաղթեն 1927ի սկիզբը, այլ խօսքով քաղաքին հիմնումէն քանի մը ամիս ետք, այս ձեւով դառնալով անոր առաջին բնակիչներէն: Հոկտեմբեր 1927ին Քամիշլիի մէջ կային արդէն 650 հրեաներ, իսկ 1934ին՝ մօտ 2 հազար³²:

Հիմնադրութենէն միայն մէկ տարի ետք, քաղաքը արդէն կը հաշուէր 3000 բնակիչ: Իսկ 1932ին անոր բնակչութիւնը կը հասնէր 7500ի, որուն մեծամասնութիւնը քրիստոնեաներ էին³³:

Ֆրանսական իշխանութիւնները այստեղ հաստատուելու դիրքութիւններ կ'ընծայեն նորաբնակներուն: Նոյն այս տարիներուն Էսապուրի եւ Ճաղճաղի հովիտին մէջ նոր գիւղեր ալ կը հիմնուին, իսկ բազմաթիւ մշակելի հողեր նորաբնակ գիւղացիներուն տրամադրութեան տակ կը դրուին: Քամիշլիի քաղաքապետութիւնը բնակութիւնը քաջալերելու նպատակով, յարաբերաբար աժան գիներով հողեր կը սկսի վաճառել քաղաքին մէջ բնակելի նոր տուններ կառուցել փափաքողներուն: Հասարակ մէջ, քաղաքին հիմնումին յաջորդած առաջին տարիներուն, հողատարածքներ ձրիօրէն կը շնորհուին քրիստոնեայ բնակիչներուն, բնակարաններ կառուցելու համար: Սուրիոյ Գիւղատնտեսական Դրամատունը վարկեր կը տրամադրէ այս տարածքին մէջ հաստատուած գիւղացիներուն անհրաժեշտ գործիքները եւ սերմնացուն գնելու համար³⁴:

Ֆրանսական վարչամեքենային դիտանկիւնէն, 1920ականներուն Թուրքիայէն հասնող քրիստոնեայ գաղթականները իրենց էթնիք կամ կրօնական պատկանելիութեան պատճառով կը համարուէին ռազմավարական պիտանի եւ շահաւէտ տարր մը: Ահաւասիկ այս պատճառով ալ այս գաղթականներէն շատեր ֆրանսական իշխանութիւններուն նախաձեռնութեամբ եւ քաջալեր-րանքով բնակութիւն հաստատեցին Վերին Ճեզիրէի մէջ եւ դար-ձան այստեղ հիմնուած նոր քաղաքներուն եւ գիւղերուն առաջին բնակիչները:

Այս ձեւով ալ նաեւ սկիզբ առաւ սուրիական Վերին Ճեզիրէի մէջ հայկական համայնքային կեանքը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ François Georgeon, “Les Foyers Turcs à l'Époque Kémaliste”, *Turcica*, T. XIV, 1982, էջ 168-215:

² E. J. Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*, Leiden, Brill, 1984, էջ 103-105:

³ Taner Akçam, *A Shameful Act: the Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, New York, Metropolitan Books, 2006, էջ 303:

⁴ Vahé Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie: Aux Confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933)*, Paris, Karthala, 2004, էջ 196-197:

⁵ CADN (Centre des Archives Diplomatiques de Nantes), fonds Ankara, 2e série, n° 73, նամակ Բարձր քոմիսար Վեկանէն Փարիզ՝ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան, 1923 Նոյեմբեր 8, Պէյրութ:

⁶ Tachjian, էջ 277-278:

⁷ Ayhan Aktar, “Homogenizing the Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered”, R. Hirschon (ed.), *Crossing The*

Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey, New York, Berghahn Books, 2003, էջ 92:

- ⁸ Գրիգոր Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ Հերոս Ջէյթուն*, Ա. Հրատ., Մ. Նահանգներ, Կոչնակ Հրատ., 1934, Նիւ Եորք, Բ. Հրատ., 1988, էջ 829. նաեւ՝ Նուպարեան Գրադարանի արխիւներ (Փարիզ), նամակ Խայիկեանէն Տոքթ. Մելքոնեանի, 25 Ապրիլ 1922, Պէյրուս:
- ⁹ CADN, mandat Syrie-Liban, bureau diplomatique, նամակ Հայ Ազգային Միութենէն Բարձր Քոմիսար Զօրավար Կուրոյի, 3 Մարտ 1922, Հալէպ:
- ¹⁰ Raymond H. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Paris, Odile Jacob, 2006, էջ 750-751:
- ¹¹ Նոյն, էջ 437-440:
- ¹² Նոյն, էջ 521:
- ¹³ Tachjian, էջ 259:
- ¹⁴ Kévorkian, էջ 770:
- ¹⁵ Tachjian, էջ 262-263:
- ¹⁶ Նոյն, էջ 217-224:
- ¹⁷ Նոյն, էջ 265:
- ¹⁸ CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, cabinet politique, n° 996, Armée du Levant, 2e division, SR, "mouvement des immigrés en Syrie", 15 Դեկտեմբեր 1922էն 15 Դեկտեմբեր 1923:
- ¹⁹ CADN, "mouvement des immigrés en Syrie", 1 Նոյեմբեր 1922էն 31 Դեկտեմբեր, 15 Ապրիլ 1923էն Հոկտեմբեր 1923:
- ²⁰ CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, n° 1782, Turquie, compte-rendu de renseignements, n° 21, 19 Ապրիլ 1924, exemplaire n° 19, «Expulsion de chrétiens de la région de Diarbekir»:
- ²¹ CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, n° 1782, Turquie, compte-rendu de renseignements, n° 57, 17 Յունուար 1925, Պէյրուս, exemplaire n° 17, «Minorités: situation des chrétiens de Diarbekir»:
- ²² CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, n° 1782, Turquie: compte-rendu de renseignements, n° 27, 31 Մայիս 1924, exemplaire n° 19, «Vexations contre les éléments non-turcs: la déportation des chrétiens de Diarbekir»:
- ²³ Tachjian, էջ 283:
- ²⁴ CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, bureau diplomatique, n° 2544, նամակ n° 375, 22 Դեկտեմբեր 1929, Պէյրուս, էջ 2:
- ²⁵ Այս մասին տե՛ս՝ Tachjian, էջ 291-306:
- ²⁶ MAE (Ministère des Affaires étrangères), Levant 1918-1940, Syrie-Liban, vol. 298, Հայր Փուատըպարի կողմէ պատրաստուած տեղեկագիր՝ «La Haute-Djezireh (notes de voyage)», Յունիս 1925, Պէյրուս, Բ° 162:
- ²⁷ Նոյն:
- ²⁸ Christian Velud, «*Une Expérience d'Administration Régionale en Syrie durant le Mandat Français: Conquête, Colonisation et Mise en Valeur de la Gazîra, 1920-1936*,» դոկտորական աւարտաճառ, Լիոն 2 Համալսարան, 1991, էջ 468. նաեւ՝ CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, cabinet politique, n° 550, նամակ

-
- (n° 2418 / S.RR) Պիլլոթեն Հալէպի մէջ Թուրքիոյ հիւպատոսին, 17 Սեպտեմբեր 1926, Հալէպ:
- ²⁹ Հայր Անթուան Փուատրպարի կողմէ պատրաստուած տեղեկագիր, Յունիս 1925, ff. 162-163:
- ³⁰ CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, cabinet politique, n° 576, «Situation des réfugiés en Haute-Djazireh, avril 1932», Հայր Փուատրպարի տեղեկագիրը ուղղուած ընդհանուր բժիշկ ժիպին՝ Բարձր Քոմիսարութեան (Պէյրութ) առողջապահական եւ ընկերային ծառայութիւններու տնօրէն, 25 Ապրիլ 1932, Պէյրութ, էջ 1:
- ³¹ CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, cabinet politique, n° 550, «La ville de Kamechlié», անստորագիր տեղեկագիր, 1937 թուակիր, էջ 2:
- ³² MAE, Levant 1918-1940, Syrie-Liban, vol. 302, «Situation des réfugiés de Haute-Djazireh, octobre 1927», Հայր Փուատրպարի կողմէ գրուած տեղեկագիր, 6 Յունուար 1928, Պէյրութ, ֆ° 62:
- ³³ CADN, «Situation des réfugiés en Haute-Djazireh...», նոյն, էջ 1:
- ³⁴ MAE, Levant 1918-1940, Irak, vol. 54, նամակ (n° 80/KD) Ժուլիենէլէն Արտաքին Գործոց Նախարարութեան, 9 Փետրուար 1926, Պէյրութ, ֆ° 204; CADN, mandat Syrie-Liban, 1er versement, cabinet politique, n° 610, հրէական համայնքային խորհուրդին կողմէ յղուած խնդրագիր Սուրիոյ եւ Լիբանանի Բարձր Քոմիսարին, 17 Ապրիլ 1934, էջ 4:

**Syrian Jazira and the Armenians in the 1920s:
A Colonialist Episode During the French Mandate**
(Summary)

Vahe Tachjian
vtachjian@gmx.de

In the early 1920s thousands of Armenian refugees were settled in the Syrian Jezira district. These new settlements were established at a time when thousands of Armenians had already been settled and had started to make a living in Aleppo, Beirut and Alexandretta refugee camps.

These newest refugees coming from Turkey were settled in little known localities like Jezira and elsewhere, far from other Syrian Armenian settlements. The new arrivals were mostly Kurdish-speaking Armenians who had been uprooted from rural regions east of Diarbekir as well as from areas southwest of Bitlis.

The paper highlights the settlement of these new incoming refugees and examines their treatment by the French mandate authorities, who had adopted a colonization policy concerning Jazira. The settlement of the refugee Armenians in that area was planned to provide strong leverage for the success of this colonization policy.

This is the time when new Armenian settlements like Hasake and Kamishli mushroomed in Syrian Jezira, where the Assyrian and Armenian settlements were envisaged as playing a pivotal role in the adoption of the policy.